

PRŪSAI IR LIETUVIAI

Audronė Kaukienė

Klaipėdos universitetas

Anotacija

Straipsnyje nagrinėjami lietuvių ir prūsų kalbų leksikos santykiai. Pirmojoje dalyje analizuojama bendroji kai kurių sričių leksika: dievai, dangiškoji šeima (saulė, mėnuo, žvaigždės, dangus ir žemė), kai kurie augalai (žolė, medžių šeima), gyvūnai (gegutė, žvėrių šeima: tauras, vilkas, lapė, lokys, zuikis, žirgas, ožys). Lyginamos bendrabaltiškos formos, ieškoma indoeuropietiškujų ištakų, pabrėžiami bendrabaltiškieji naujadarai. Lingvistinė analizė derinama su etnologine (remiamasi tautosakos ir etnografijos medžiaga), ieškant baltiškosios pasaulėjautos bendrumų. Antroji straipsnio dalis skirta lietuvių kalbos prūsizmų analizei. Aptariami prūsiškieji skoliniai, susiję su materialine ir dvasine kultūra.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: *baltai, leksikos ir pasaulėjautos bendrybės (dievai, dangaus šeima, žolė, medžių šeima, žvėrių šeima, žirgas, ožys).*

Abstract

The article discusses lexical relationships between the Lithuanian and Old Prussian languages. The first section analyses shared lexicon in several fields: the gods, the celestial family (sun, moon, star, heaven and earth), certain plants (grass, the family of trees) and animals (the cuckoo, the aurochs/taurus, wolf, fox, bear, hare, horse and goat). Common Baltic forms are compared, proto-Indo-European sources looked for, common neologisms among the Baltic languages stressed. Linguistic analysis is linked with ethnological analysis (based on folkloric and ethnographic material) and commonalities in the Baltic worldview are sought. The second section of the article discusses loan-words from Prussian in the Lithuanian language connected with material and spiritual culture.

KEY WORDS: *old Prussians, Lithuanians, Latvians, common lexicon, loanwords from old Prussians, material culture, spiritual culture, Baltic mythology, Baltic languages.*

Visa, ką mes turime šiandien ir ką turėsime ateityje, yra nulemta istorijos. Tobuliausias žmonijos pasiekimas yra kalba, kurioje kaip veidrodyje atsispindi tiek tautos gyvenimo, pasaulėjautos, tiek ir santykių su kitomis tautomis ypatumai. Tereikia mokėti įsiklausyti į žodžio skambesį, išgirsti jo atskleidžiamas paslaptis, ir galėsime atversti jau seniai išblukusius praeities puslapius, kurių nebegali atgaivinti nei istorikai, nei archeologai.

Prūsija ir Lietuva yra istoriškai labai glaudžiai susijusios, bet ne visos šios sąsajos yra pakankamai visiems žinomos ar netgi tyrinėtojų atskleistos. Kiekvienam iš mūsų, kam yra brangi Lietuva, svarbus jos likimas, būtina žinoti, kad tik dėl prūsų didvyriškumo, dėl jų kone šimtmetį trukusių žūtibūtinų kovų už tėvynės laisvę spėjo susikurti Lietuvos valstybė ir atsispirti kryžiuočių ekspansijai.

XIII amžiuje prūsų žemė užėmė nemažus plotus į vakarus nuo Vyslos, o už Priegliaus upės siekėsi su lietuvių, žemaičių ir kuršių žemėmis. Ji susidėjo iš keliolikos genčių, kurių vardai yra išlikę (Semba, Barta, Galinda, Varmė, Nadruva, Skalva ir kt.).

Visos šios gentys, drauge su latviais, latgaliais, žiemgaliais, sėliais ir kai kuriomis kitomis gentimis, yra kilusios iš baltų prokalbės, turi daug sutampančių žodžių ir formų, patvirtinančių bendrą jų kilmę. Jas siejo bendras tikėjimas, panašus pasaulio suvokimas, kuris turėjo atsispindėti ne tik kalboje, bet ir tautosakoje bei etnografijoje. Drauge pažymėtina, kad prūsai buvo daugeliu atžvilgių pranašesni už rytų baltus. Jie turėjo gana aukštą materialinę bei dvasinę kultūrą, darniai organizuotą visuomeninį gyvenimą. Tai rodo net ir tos kuklios žinios ar jų nuotrupos, kurios pajėgė mus pasiekti per visa naikinancio laiko uždangą.

Senieji prūsai kalbėjo, kaip randame parašyta katekizme, prūsiškai, o gyveno prūsiškame krašte – ne prūsiskan tautan. Jei šiandien koks prūsas, pakilęs iš savo šaltojo kapo, pasiklausytų, kokiomis kalbomis kalbama buvusioje jo tėvynėje, jis nieko nebesuprastų. Tėviškę jam gal primintų tik kai kurie seni Lenkijos vietų vardai. Tačiau jei jis atkeliautų į savo brolių lietuvių ir latvių žemes, ten jis išgirstų daugelį žodžių, kurie jam būtų savi ir suprantami.

Deja, nebėra prūsų tautos, nebeskamba jų dainos ir pasakos, į užmarštį nugrimzdo jų išmintis... Ką šios išnykusios tautos yra palikusios mums – šių dienų žmonėms, savo artimiausiems giminaičiams, be negausių istorijos žinių, kurios ne visada tikslios ir patikimos, be šykščių užuominų apie tikėjimą ir papročius?

Tačiau dar liko žodžiai. Tai ne vien tie žodžiai, kuriuos mums išsaugojo negausūs prūsų kalbos paminklai¹, kurie išliko vietovardžiuose ir asmenvardžiuose, bet ir tie, kurie ir šiandien skamba jų artimiausių brolių – lietuvių ir latvių lūpose.

¹ Prūsų kalbos paminklų tėra visai nedaug: pora žodynėlių ir trys katekizmai (pirmieji du visai trumpučiai, o trečiasis ilgesnis, verstas iš to paties M. Liuterio Mažojo katekizmo, kaip ir M. Mažvydo Katekizmas). Šiame straipsnyje naudojamos Elbingo žodynėlio (E) ir katekizmų (K) medžiaga.

Šiame straipsnyje siekiama dviejų tikslų: 1) aptarti kai kuriuos bendrus žodžius, siejant juos su pasaulėjautos dalykais, 2) per lietuvių kalbos prūsizmus išryškinti prūsų kalbos ir kultūros poveikį lietuvių kalbai.

1. Leksikos bendrybės

Prūsų ir lietuvių (bei latvių) **leksikos bendrybių** yra labai daug, apie jas nemažai rašyta, iškeltos ir kai kurios specifinės baltų kalbų paralelės, skiriančios juos nuo kitų giminiškų kalbų ir parodančios pačių tautų kilmės ir istorijos bendrumą. Čia pasirinktos leksikos bendrybės, susijusios ne tik su kalbos, bet ir su tautosakos, etnografijos, pasaulėjautos dalykais. Šiuo požiūriu bendrieji baltų žodžiai iki šiol nebuvo išsamiau tyrinėti.

1.1. Dievai

Senųjų prūsų tikėjimas savo šaknimis rėmėsi į baltiškąjį, drauge ir indoeuropietiškąjį. Įsigalint krikščionybei, visose baltų kalbose išliko senasis žodis **Dievui** pavadinti, tik dabar įgaudamas kitą prasmę: pr. *deiw's² (E deiwis, K deiws ar deiwas), lie. diėvas, la. dievs (plg. lo. deus, s.i. devas, visi iš ide. *dei-, „šviesti“ plg. dar tos pačios šaknies pr. *deinā, lie. dienā, la. diena). Kitos kalbos (pavyzdžiui, slavai, daugelis germanų) krikščionių Dievui pavadinti turi kitos kilmės žodžius, o senąjį visai užmiršo. Vyriausiam Dievui pavadinti dar yra išlikęs vardas *Ukapirmas (), kuris reiškė „pirmiausias“: pr. pirm's (: lie. pirmas, la. pirmas) ir dalelytė -uka, su kuria prūsų kalboje buvo sudaromos aukščiausiojo laipsnio formos).

Prūsų žemėje Nadruvoje buvo Romuva (žr. dar 2.2.2.), kuri greičiausiai ne tik prūsams, bet ir visiems baltams buvo tikybinio kulto centras. Čia gyveno krivis – vyriausiasis žynys. S. Grunau ir kitų šaltinių duomenimis, ten stovėjęs didelis amžinai žaliuojantis ažuolas, buvusi kūrenama šventoji ugnis. Ažuolo kamienas buvęs padalintas į tris lygias dalis, kiekvienoje jų iškiristas langas – uoksas, ten stovėję dievų trejybės stabai – Perkūnas, Patrimpas, Patulas.

Bendrabaltišku dievu galima laikyti **Perkūną**: pr. *Perkūn's (E percunis), lie. Perkūnas, la. Pērkuons, Pērkuons ar Pērkuonis. Balt. *Perkūnas „griausmo (bei žaibo) dievas“ atitinka graikų Dzeusą ar romėnų Jupiterį. Žodis padarytas iš senojo ažuolo pavadinimo balt. *perkus (žr. 1.4.)³.

Prūsų požemio dievo vardas nėra tiksliai žinomas, nes šaltiniuose jis rašomas labai įvairiai. Katekizmuose randame pickūls „velnias“, pikullan „velnią“, iš kurių galima atstatyti prūsų *Pikul's „mirties dievas“ (greičiausiai pavadintas pagal rūstumą, siejamas su šaknimi *peik-/ *pik-/ *pīk- „būti priešiškam“; plg. lie. peikti, pūkti, piktas)⁴. Prūsų **Pikul's** pagal savo funkcijas turėjo atitikti lietuvių **Veliną** – vėlių globėją. Įsigalėjus krikščionybei, tiek prūsų Pikul's, tiek ir lietuvių Velinas virto krikščioniškuoju velniu – blogio simboliu. Tiesa, Elbingo žodynyje prie vokiečių žodžio „Teufel“ (velnias) nurodytas Cawx, t. y. *Kauk's. Kaip žinoma, Kaukas buvo labai gera dvasia, nešanti namams gerovę ir darną, o ne koks piktas ir nedoras padaras. Matyt, krikščionims **Kaukas** atrodė toks baisus ir galingas, kad jie jam net suteikė velnio reikšmę.

1.2. Dangaus šeima

Virš visų baltų žemių švietė ta pati **saulė**: pr. saulē (E saule), lie. saulė, la. saule. Visose baltų kalbose saulė yra moteriškosios giminės žodis. Baltų mitologijoje Saulė, kaip ir Žemė, buvo motina. Anksti rytą sušalę piemenėliai prašo saulę užtekėti: Saulele, motinėle, užtekėk, užtekėk! mes, maži piemenėliai, mūs trumpi marškinėliai, mumi šalta, šalta... Kitose kalbose saulė gali būti vyriškosios ar net niekatrosios giminės. Antikiniame mite (Ovidijaus „Metamorfozės“) dievas saulė (lotyniškai sol) – Fajetono tėvas. Kasdien jis ugniniais žirgais apvažiuoja dangaus skliautą. Slavų pasaulėjautoje saulė yra niekatrosios gimi-

² Čia ir toliau prūsiški žodžiai pateikiami rekonstruoti (su žvaigždute). Prūsų kalboje galūnė -as trumpėjo, tačiau prieš -s, matyt, buvo tariamas kažkoks redukuotas balsis, kuris paminkluose žymimas įvairiai (E -is, -us ar -s, K -s ar -as). Rekonstruotose formose ši galūnė žymima – 's.

³ Dėl Perkūno kilmės yra ir kitokių nuomonių. Kai kurie autoriai jį sieja su veiksmažodine šaknimi per- „perti, mušti“, plg. Karulis II 38-39.

⁴ Be Pikulo, požemio dievui pavadinti dar yra žinomas vardas *Patulas (Patols, Patollus ir kt.). Jo kilmė aiškinama įvairiai. K.Būga (Būga II 79, III 809) ir daugelis vėlesnių mokslininkų atstato pa- ir *tula- „žemė“ (t.y. „esantis po žeme, požeminis“, V. Mažiulis linkęs atstatyti *Patalas – „tas, kuris nuramina“ (siejant su veiksmažodžiu *til-/ *tal- „raminti (rimti), tildyti (tilti)“; jo nuomone, tai mirties dievo Pikulo epitetas (Mažiulis PKEŽ III 233-234).

nės, plg. r. солнце. Mūsų vaikams visada buvo keista, kai rusiškuose vaikų filmukuose saulė prašnekdavo vyrišku balsu. Baltų saulė yra visai kitokia. Ji yra jauna ir skaisti kaip nuotaka. Graži mergaitė lyginama su saule „Graži kaip saulė“. Saulė kasvakar gulasi į marias miegoti, jai Aušrinė patalėlį kloja, o rytą saulutė vėl pakyla skaisti ir išsipraususi. Prūsų žemėje yra vietovardis Sawliskresil, t. y. „saulės krėslas“: pr. *krėslan (E creslan), lie. krėslas, la. krēsls „kėdė“. Matyt, ten turėjo būti akmuo, ant kurio saulutė galėjo patogiai pasėdėti. Tokių akmenų galima rasti ir Lietuvoje.

Sena sakmė sako, kad Saulė turėjusi vyrą – **Mėnulį**. Mėnesio vardas visose baltų kalbose yra vyriškosios giminės: pr. *mēniks (E menig), lie. mėnuo, la. mėness. Mėnulis – vyras turėtų keistai atrodyti tų tautų žmonėms, kurių kalbose mėnesį reiškiantys žodžiai yra moteriškosios giminės, pvz., lo. luna ar r. луна. Visose baltų kalbose mėnesio vardas dažniausiai buvo vartojamas mažybine forma: prūsiskasis *mēniks turi mažybinę priesagą -ik-, lietuvių mėnulis – priesagą -ul- ir pan. Tiek mažybinė, tiek ir maloninė reikšmė šiandien yra išblukusi. Dabartiniam žmogui mėnuo tėra nedidelis pablyškęs dangaus kūnas, šviečiantis naktį ne sava šviesa. O kadaise tai buvo galingas dievaitis, į kurį (kaip ir į kitus dangaus kūnus) nebuvo galima rodyti pirštu, į kurį buvo kreipiamasi su maldomis sudėtingais gyvenimo atvejais. Senasis baltų kalendorius buvo būtent mėnulio kalendorius. Taigi pagal mėnulį buvo skaičiuojamas laikas, numatomi svarbiausi darbai. Tas mėnulis visai turėjo teisę būti saulės vyru. Deja, jis, regis, ir elgėsi kaip dauguma vyrų, kurie visais laikais nepasižymėjo dideliu pastovumu. Mažajoje Lietuvoje, pačioje paprūseje (Mažosios Lietuvos lietuvininkai ir prūsai daugelį metų gyveno vienoje valstybėje), beveik prieš du šimtus metų Liudvikas Rėza užrašė dainą apie saulės ir mėnesio santykius (Rėza LLD 93):

*Mėnuo saulužę vedė
Pirmą pavasarėlį.
Saulužė anksti kėlės,
Mėnužis atsiskyre.*

*Mėnuo viens vaikštinėjo,
Aušrinę pamylėjo.
Perkūns, didžiai supykęs,
Jį kardu perdalijo.*

*Ko saulužės atsiskyrei?
Aušrinę pamylėjai?
Viens naktį vaikštinėjai?*

Štai kodėl mėnuo šviečia tik naktį, o mėnulį pamatyti kartu su saule – didelė retenybė. Paleoastronomai mano, kad kažkada žvaigždės buvo taip išsidėsčiusios, kad sietynas kirto mėnulį tarsi kardas. Ši labai sena astronominė situacija galėjo išlikti tautosakoje ir mitologijoje.

Taigi žvaigždė Aušrinė, pr. **deinainā* (E deynayno)⁵, yra mergaitė gražuolė, kurią pamilo mėnuo ir dėl kurios atsiskyre nuo Saulės. **Žvaigždė** visiems baltams yra moteriškosios giminės: lie. *žvaigždė* la. *zvaigzne*. Prūsai žvaigždei pavadinti turėjo kitą žodį – **lauksnā*. Elbingo žodynėlyje užrašyta forma *lauxnos* „Gestirne, žvaigždės“ yra daugiskaitinė. Pr. **lauksnā* etimologiškai skiriasi nuo minėtų rytų baltų žodžių ir sietina su lo. *Luna*, r. *луна* (iš ide. **lauksnā*). Senoji **lauksnā* reikšmė turėjo būti „šviečiančioji, šviesulys“ o pr. **lauksnos* „šviečiančiosios, šviesuliai“.

Dangiškoji šeima atsispindi ir kitose dainose. Rytinėje baltų teritorijoje, kurioje pagal įžymaus lietuvių mitologo Norberto Vėliaus teoriją daugiausia buvo garbinami dangaus kūnai, galima rasti dainų, kuriose jie ištekančiai našlaitei atstoja šeimos narius. Štai viena tokia Rytų Lietuvos daina:

*„Saulutė raudāna, vakaras netāli, laikas eiti gulti, dar miegā nenāriu...
Neturiu tėveliā dalalai paskirti, neturiu mātutės kraiteliui sukrauti,
Neturiu brāliukā laukeliu lydėti, neturiu seselās prie šaliai sėdėti,
Mėnuo tėvukēlis dalalį paskyrė, Saulā mātīnēlā kraitelį sukrāvė,
Sietinys brālalys laukeliu lydējā, žvaigždē sesiutēlā prie šaliai sėdējā“.*

Senajame animistiniame baltų tikėjime daug gamtos reiškinių buvo personifikuoti ir tarsi sudarydavo šeimas: motina, tėvas, vyras, žmona, brolis, sesuo (apie tai dar žr. 1.4, 1.5). Šeimos nariams pavadinti daugelį žodžių baltai turi paveldėję iš indoeuropiečių prokalbės. Tai ide. **mātēr* „motina (moteris, žmona)“, iš kurio pr. **mātē* (E mothe, K mūti), lie. *mótė*, *móčia*, *mótina*, *móteris*, la. *māte*, ide. **bhrātēr* „bro-

⁵Pr. **deinaina* etimologiškai gretintina su balt. **deina* „diena“, žr. dar 1.1.

lis“ – pr. *brātē (E brote, K brāti), lie. bro(terė)lis, la. brālis, ide. *s(ū)esōr (*s(ū)esr-) „sesuo“ – pr. *s(w)estra (E swestro), lie. sesuō⁶ ir kt. Tik tėvui pavadinti dar nebuvo bendro indoeuropietiško žodžio, bet baltai tam turi labai artimus žodžius: pr. *tāw 's (E towis, K tāws), lie. tėvas, la. tėvs).

Baltiškoje šeimoje ypatingą ir svarbiausią vietą užėmė **motina**. Dar Tacitas savo veikale „Germanija“ apie aiščius rašė, kad jie garbina dievų motiną. Tacito minimi aiščiai – aestiorum gentes jau seniai mokslininkų laikomi baltų gentimi. Žinomo lietuvių baltisto K. Būgos nuomone, – tai Pogesanios - Pagudės prūsai. Matriarchato pėdsakai ir dabartinėje baltų kultūroje gana ryškūs. Moteriai niekad nebuvo atimta teisė dalyvauti sprendžiant visus reikšmingiausius šeimos gyvenimo klausimus, ji nebuvo nustumta nuo stalo, paversta vien vyro tarnaitė. Kaip teigia senieji šaltiniai, kilmingos moterys jodinėdavo žirgais, galėdavo vienos linksmintis, apsaugai nešiodavosi peilius prie juostų. Moters vaidmuo buvo labai ryškus Mažojoje Lietuvoje, kur moterys jautėsi ypač laisvos ir nepriklausomos. Kai Prūsijos kunigaikštį Albrechtą pasveikino pulkas jaunų lietuvaikių, jojančių žirgais, jis buvo labai nustebęs ir turėjo pripažinti, kad pui-kesnio eskorto niekad nėra turėjęs. Tik Mažojoje Lietuvoje, pačioje Prūsijos pašonėje, užrašyta dainų, kuriose atsispindi merginos šaunumas. Vargu ar kur kitur Lietuvoje rastume tokią dainą, kurioje mergytė ramina verkiantį bernytį (Rėza LLD II 58):

„Atvažiuoj mergytė
Žaliu vieškelačiu,
Vaikščioj bernytis
Žirgužiūstonatėj...“

Jis vaikščiodamas
Jis gaudžiai verkė,
Per ašarėles
Žirgužių nematė...

Aš apstabdyčiau
Bėruosius žirgačius,
Ogi aš jo klausčiau,
O ko verk bernytis...“

Ši daina užrašyta Aulavėnuose. Aulavėnai – prūsiškos kilmės vietovardis. Prūsiškai aulaut reiškia mirti, žodis giminaiškas su lie. liautis, tik dar turi priešdėlį au-. Šis vietovės vardas greičiausiai mena maro laikus. Taigi – daina iš žuvusio prūsų kaimo.

1.3. Dangus ir žemė

Iš viršausi kaip tėvas apkabindamas mus gaubia dangaus skliautas. Ir lietuviškai, ir prūsiškai skamba vienodai – dangus (latviai dangui pavadinti turi kitą žodį – debess, giminaitį su lie. debesis). Žodis kilęs iš veiksmazodinės šaknies *deng- „supti, gaubti“ (plg. lie. deŋgti). **Dangus** pagal indoeuropietiško pasaulio suvokimą yra **žemės** vyras. Žemei pavadinti visi baltai turi susidarę bendrą žodį: balt. *žemė: pr. žemē, lie. žēmė, latvių zeme. Iš žemės ir dangaus santuokos gimsta gyvybė – augalų ir gyvūnų pasaulis. Visi baltai, kaip ir kiti, indoeuropiečiai, tikėjo žemę esant motiną visko, kas gyva, nes ji visus gyvus padarus gimdo, nešioja, o po mirties vėl į savo glėbį priima. Žemę motiną visi baltai gerbė kaip dievybę. Lietuviai vadino ją Žemyna ar Žemine, latviai – Zeme mātē.

1.4. Augalai. Medžių šeima

Prūsų **žemę** dengė tokia pati **žolė** kaip ir kitų baltų žemes: pr. *zālīs (E soalis, K sālin „žolė“), lie. žolė, la. zālē). Tai bendras baltų kalbų žodis, padarytas iš būdvardžio balt. *žalias (pr. zaljan „žalia“, lie. žalias, la. zaļš). **Žalias** yra vienas iš pačių seniausių spalvą reiškiančių būdvardžių ne tik baltų, bet ir indoeuropiečių kalbose⁷. Dauguma kitų spalvų būdvardžių gerokai vėlesni. Sakysim, raudonai, rudai, mėlynai ar juodai spalvai nusakyti visos baltų kalbos turi skirtingus žodžius.

Žalumą žemei teikia ne tik žolė, bet ir **medžiai**. Todėl kiek pasidairykime po mišką. Miškas – prūsiškai *median⁸ (E median) ir istoriškai gražiai sutampa su latvių mežs (iš *medias). Medį visos baltų tautos vadino kitais vardais: pr. *garian "medis"(E garian, K garrin „medį“, la. kuoks. Su medžiu ir mišku lietuvių ir prūsų kalbose susidaro keistas uždaras ratas: pr. median „miškas“ giminaitis yra lie. mēdis, o pr. *garian "medis"* – lie. giria.

⁶ Latviai šį žodį yra praradę, o jo vietoje atsirado la. masa „sesuo“ [: lie. mošà „vyro sesuo“, pr. *māsā (E moazo „teta, t. y. tėvo ar motinos sesuo“)].

⁷ Daugelis kalbų yra praradę tuos žodžius, kurie parodo, iš ko žodis žalias yra padarytas, tačiau lietuvių kalba yra išsaugojusi pamatinį veiksmazodį žėlti.

⁸ Prūsų kalboje buvo ne tik vyriškosios ir moteriškosios, bet ir niekatrosios giminės daiktavardžių, daugelis jų baigėsi galūne -an, plg. *median „miškas“, *garian „medis“ ir kt.

Girių valdovas – **ąžuolas**: pr. *anzōn's (E ansonis), lie. ąžuolas, la. uozuols. ąžuolas – labai gerbiamas medis. Visose baltų žemėse buvo daug šventų ąžuolų giraičių, kuriose stovėjo šventyklos, buvo atliekamos religinės apeigos. Šis ilgaamžis galingas medis buvo siejamas su reikšmingiausiais tautos gyvenimo įvykiais. Ir šiandien galima rasti ąžuolų, susijusių su žila istorija, mūsų protėvių žygiais. Sugretinti žmogų su ąžuolu – didžiausias jo pagerbimas. Tuo baltai skiriasi nuo kaimynų slavų. Sakysim, rusams дуб „ąžuolas“ – ne tik tvirtybės, kietumo, bet ir užsispyrimo, bukumo simbolis. Dar didesni pasaulėjautos skirtumai išryškėja sugretinus su germanais, kuriems ąžuolas, kaip ir kiti medžiai, yra moteriškosios giminės.

ąžuolas – didžiojo Perkūno buveinė (žr. l.l.). Manoma, kad ir pats dievo vardas Perkūnas kilęs iš žodžio, reiškiančio ąžuolą (plg. Mažiulis PKEŽ III 265–266). Baltiškasis ąžuolo pavadinimas *anzōlas ar (su kita priesaga) *anzōnas, t. y. „gumbuotasis“ (plg. Mažiulis PKEŽ I 82–84), matyt, yra eufemizmas vietoje kito žodžio, kurio vardas buvo neminėtinas dėl tabu. Senasis indoeuropietiškas ąžuolo vardas buvo *perkus. Šis žodis, laiko kiek pakeistas, yra išlikęs kai kuriose indoeuropiečių kalbose, pvz., lo. quercus, gal ir go. fairhus „pasaulis“ vo. Forst „giraitė“ Tačiau baltų kalbose tokio žodžio nėra išlikę, nors mokslininkai neabejojo, kad *perkus reikšmė „ąžuolas“ ir jose kažkada turėjo būti. Vis dėlto niekad nereikia prarasti vilties, kad bus surasta tai, kas jau, regis, amžiams prarasta. Laikas viską naikina, tačiau kartais pasigailėjęs ima ir sugrąžina mums kažką iš tolimos praeities. Taip atsitiko ir su žodžiu perkus. Baltarusijoje vienas senienomis besidomintis jaunuolis, belandžiodamas po kaimynų palėpes, kartą rado seną knygą, kurioje buvo ranka rašytas trijų kalbų žodynėlis: tai lenkų, vokiečių ir... kokia trečioji kalba, nebuvo lengva nustatyti. Prof. Zigmąs Zinkevičius (Zinkevičius LJŽ) mano, kad tai jotvingių kalbos žodžiai Zinkevičius k. Jotvingiai – tai prūsų kalbos tarmė ar jiems labai artima vakarų baltų kalba. Šiaip ar taip, žodynėlyje rastas žodis perkus, kuris reiškė „ąžuolas“!

Tautosakoje po mirties žmogaus vėlė dažnai reinkarnuojasi į medį. Labai dažnai **ąžuolas** gretinamas su mirusiu **tėvu**. Dainose ir raudose skundžiamasi, kad ąžuolėlis – ne Tėvelis, jo šakelės – ne rankelės, o lapeliai – ne žodeliai. Tokių našlaičių dainų žinoma iš buvusios Prūsijos (Rytrprusių ir Mažosios Lietuvos):

„Aš vargdienėlė, aš be **tėtužio**, žaliam daržely žals **aužuolėlis** taip puikiai sklaido žalius lapelius, nukris lapeliai – išsprogs ir kiti, numirs **tėtužis** – kur gausiu kitą?“

Mirusi **motina** dažniausiai pereina į **obelį** (pr. wābalne, lie. obelis, la. ābele):

„Aš vargdienėlė, aš be **mamužės**, žaliam daržely žals **obelėlis**, taip puikiai sklaido žalius lapelius, nukris lapeliai – išsprogs ir kiti, numirs **mamužė** – kur gausiu kitą?“

Tokių dainų, kur ąžuolas gretinamas su tėvu, o obelis - su motina, Mažojoje Lietuvoje būta ir daugiau, plg:

„Aš viens keleivis, keleliu keliaudams,
Ir priėjau privandravau žalią ąžuolėlį.
Aš nusieidams, apsikabindams —
Bau pavirstų ąžuolėlis į mano tėtužį.
Aš atstodams, graudžiai nusiverkdams —
Nepavirto ąžuolėlis į mano tėtužį.

Aš viens keleivis, keleliu keliaudams,
Ir priėjau privandravau žalią obelūžę.
Aš nusieidams, apsikabindams —
Bau pavirstų obelūžė į mano mamužę.
Aš atstodams, graudžiai nusiverkdams —
Nepavirto obelūžė į mano mamužę“.

Be obels, motina dar gali būti **liepa** ir **eglė**. Liepa, kurią lietuviai ir latviai vadina liepa (iš *leipā), prūsų kalboje galėjo būti su kitu šaknies balsiu - *līpē (E līpe), tačiau, kaip rodo daugybė vietovardžių, bent dalis prūsų tarmių galėjo liepą vadinti ir *leipē arba *leipā (plg. buvusioje jotvingių teritorijoje esančio miestelio pavadinimą Leipalingis). Liepa, pavadinta pagal medžio syvų lipnumą, turi šaknį *leip-/*lip-/*lip- „lipinti, (pri)lipti“.

Po plačiomis ąžuolo ar liepos šakomis gal ir galima pasislėpti nuo lietaus, tačiau vargu ar jos gali užsototi nuo gyvenimo negandų:

„Eisim, broliai, dobilio,
Mes laukelin, dobilio...
Ir atpučia... šiaurus vėjas...
Šiaurus vėjas..., skaudus lietus...
Eisim, broliai,... po ąžuolu...
Mums ąžuolas... ne tėvutis,
Neužstos gi... nuo lietučio.

Eisim, sesės, dobilio,
Mes laukelin, dobilio...
Ir atpučia... šiaurus vėjas...
Šiaurus vėjas..., skaudus lietus...
Eisim, sesės,... po liepele...
Mums liepelė... ne motutė...,
Neužstos gi nuo lietučio“.

Liepa – likimo deivės Laimos medis, o amžinai žaliuojanti **eglė** sieja požemį su žeme, gyvybę su mirtim, tarsi simbolizuoja reinkarnaciją. Tiek pr. *adlē (E addle), tiek ir lie. ēglė bei la. egle kyla iš balt. *edlē; medis pavadintas pagal duriančius spyglius (šaknis *ed-/*ad- „durti, badyti“, plg. lie. adyti, ādata). Pamario krašte labai populiaru pasaka apie eglę – žalčią karalienę. Po vyro žalčio Žilvino žūties **Eglė** pati pavirsta medžiu ir savo vaikus paverčia medžiais. Ir nuo to laiko miške ošia skarotoji eglė, jos narsieji sūnūs **ąžuolas**, **uosis** bei **beržas** ir baikščioji nuolat drebanti **drebulė**. Ne tik ąžuolo, bet ir kitų Eglės ir Žilvino sūnų pavadinimai yra bendrabaltiški. **Uosis** kilęs iš balt. *ōsīs: pr. E woasis, lie. uosis, la. uosis. **Beržas** lietuviams ir latviams yra vyriškosios giminės ir siejasi su jaunu broleliu, jaunikaičiu. Tačiau kaimynų tautose beržas yra moteriškosios giminės. Pirmą kartą su tokiais mentaliteto skirtumais susidūriau, kalbėdama su vienu atvažiavusiu į Lietuvą rusų profesoriumi. Jis nuolat stengėsi su visais kalbėti lietuviškai. Eidamas gatve, pamatė gražų berželį ir susižavėjęs sušuko: „kokia ji graži – kaip nuotaka“. Tai buvo taip keista ir netikėta – lyginti beržą su nuotaka! Prūsiškame Elbingo žodynėlyje beržo vardas užrašytas berse [berze]. Jei čia nėra kokios klaidos, tai prūsai kaip ir slavai bei germanai beržą matė kaip moterį – mergaitę. Baltiškuose beržo pavadinimuose yra ta pati šaknis *berž-, etimologiškai siejama su veiksmožodžiu, reiškiančiu „šviesti“ – medis pavadintas pagal iš tolo šviečiantį kamieną. Beržas – likimo medis, ir jame mėgsta kukuoti likimo lėmėja **gegutė**: pr. *geguzē (E geguse), lie. gegutė, gegužė, la. dze-guze. Tai dažnai apdainuojama dainose, pvz.:

*„Saulelė sodino⁹, lylia, aš regėjau... lauke kalnuos... du berželiu...
Tuos beržuose... dvi gegutės..., bekukuoja...
Ne gegutės... – močios dukros... graudžiai verkia...“.*

Tik **drebulės** vardas baltų kalbose, net jų tarmėse kiek įvairuoja. Senesniu variantu reikėtų laikyti *apsē, plg. pr. *apsē (E abse), lie. ėpušė ar āpušė, la. apse.

1.5. Gyvūnai

Mūsų protėviai miške ne tik į medžius dairėsi, jie ten ir medžiojo. Iš žodžio miškas *median prūsai turėjo padarytą *medanē (E medione) „medžioklė“, kuris labai panašus ir į lie. medžioklė ar medžiōnė. Tiesa, mūsų miškuose nebuvo nei liūtų, nei tigrų, todėl miško žvėrių karalius buvo **tauras** ar stumbras: pr. *taur's (E tauris), lie. tauras, la. taurinš. Galingas mūsų miškų žvėris buvo **lokys**: pr. *tlākīs ar *klākīs (E clokis, vietovardis Tlokunpelk „Lokių pelkė“), lie. lokys, la. lakis (iš balt. *tlākīs). Žmones gąsdino ir plėšrusis vilkas: pr. *wilk's (E wilkis), lie. vilkas, la. vilks. Pagal sakmes kai kurie žmonės net gali pavirsti šiais žvėrimis, ypač vilku. Be to, žvėrys gali atstoti našlaičiams mirusius giminaičius. Vakarinėje baltų žemių dalyje labai populiarus kitas jau mums girdėtos dainos variantas su ryškiomis totemizmo liekanomis: šioje dainoje kraitį krauna **meška mamužė**, dalelę skiria **vilkas tėvužis**, vainiką pina **lapė sesužė**, o lauku lydi **zuikis brolužis**. Žinoma, tokia šeima galėjo atsirasti tik tose baltų žemėse, kuriose vietoj bendrabaltiškojo lokio atsirado moteriškosios giminės meška. Lapei pavadinti lietuviai ir prūsai turi visai tokį patį žodį, o latviškasis atitikmuo kiek skiriasi: pr. *lapē (E lape), lie. lāpē, la. lapsa. Zuikio ar kiškio pavadinimai baltų kalbose, net ir tarmėse, skiriasi, plg. pr. *sasn 's ar *sasnīs (E sasnīs, plg. dar E sasnitinklo „zuikių tinklas“; jotvingių kilmės vietovardžius Lietuvoje Sasnavà, upė Sasnà), lie. kiškis ar zuikis, la. zakis.

Nuo labai senų laikų geras žmogaus draugas buvo žirgas. Indoeuropiečiai turėjo bendrą arklio pavadinimą, kurį išlaikė ne visos indoeuropiečių kalbos – tai ide. *ekuos: s. i. asvas, lo. equus ir kt. Šio senojo žodžio baltai teturi tik pėdsakus: tai lietuvių upės vardas Ašvà, darbinio arklio pavadinimas ašvienis, prūsų būdvardis aswinan junginyje aswinan dadan E „kumelės pienas“. Šiandien mes kumelių nemelžiame, tačiau senieji šaltiniai teigia, kad mūsų protėviai aiščiai gėrė kumelės pieną. Senąjį arklio pavadinimą *asvas visose baltų kalbose pakeitė poetiškasis **žirgas**: pr. *zirk's (E sdirgis), lie. žirgas, la. zirgs. Žirgo pavadinimas sietinas su veiksmožodžiu žergti, taigi pavadintas arba pagal jo gražų žingsnį ir platų šuolį, arba pagal tai, kad juo jojama apsižergus. Mitinė žirgo kilmė tokia: požemio dievas vėlių valdovas, pusiau perkirtęs žaltį, padarė du žirgus, iš čia žirgo sąsajos su žeme ir mirtimi. Žirgu jodinėjo dangaus dievas Perkūnas. Kartu žirgas buvo tarpininkas tarp žemės ir dangaus, tarp gyvybės, mirties ir vėl naujos gyvy-

⁹ T. y. leidosi.

bės, atsinaujinimo – taigi simbolizavo reinkarnaciją. Ir šiandien Lietuvoje rastume daug gyvenamųjų namų, papuoštų žirgų galvutėmis. Senovėje tai buvo ne tik papuošalas, bet ir apsauga.

Kitas labai susijęs su mitologija gyvūnas yra **ožys** ar **ožka**. Prūsų kalboje pagrindinė yra moteriškosios giminės forma *(w)āzē (E wosee - lietuviškai būtų ožė), o vyriškoji giminė – išvestinė *(w)āzuk's (E wosux). Lietuvių ir latvių kalbose pagrindinė yra vyriškosios giminės forma lie. ožys, la. azis. Todėl Lietuvoje nemaža vietovardžių, susijusių su ožiais, pyz., Ožiakalnis „ožio kalnas“, o Prūsijoje – su ožkomis, pvz., Semboje Wosispile (*Wāzis-pil-) „ožkos pilis“. Ožys – vaisingumo ir regeneracijos simbolis – būdavo ir auka dievams.

2. Prūsizmai lietuvių kalboje

Baltų kalbos kamiene prūsiškoji šaka užėmė ypatingą vietą. Palanki geografinė padėtis (arčiau Vakarų kultūros, didesni vandens keliai) leido prūsams – vakarų baltams – būti tarpininkais tarp vakarinių ir pietinių germaniškųjų bei slaviškųjų tautų ir rytų baltų. Be to, ir pačių prūsų kultūra, matyt, buvo gerokai aukštesnė negu jų rytinių brolių. Rytų baltų kalbose, ypač kaimyninėje lietuvių kalboje, dar tebegyvena žodžių ar jų vedinių, kuriuos mums paliko senoji prūsų kalba. Į kai kuriuos prūsizmus yra atkreipęs dėmesį jau K. Būga, tačiau toliau šios temos niekas kryptingai nėra plėtojęs. A. Sabaliausko „Lietuvių kalbos leksikoje“, kurioje aptariami visi etimologiniai lietuvių leksikos sluoksniai, daug dėmesio skirta slavizmams, germanizmams, latvizmams ir kitų kalbų skoliniais, nėra skyriaus, skirto žodžiams, atėjusiems į lietuvių kalbą iš prūsų kalbos ar per prūsų kalbą. Viena kita pastaba apie prūsizmus lietuvių ir latvių kalbose yra ir prūsisto V. Šmolstygo knygoje (Schmalstieg SOP 62–65).

Per prūsus į Lietuvą galėjo patekti ir materialinės, ir dvasinės kultūros dalykų.

2.1. Materialinė kultūra

Materialinės kultūros naujovėms prūsai dažniausiai buvo tik tarpininkai, jos plito iš kitų į pietus ar vakarus gyvenusių tautų.

2.1.1. Daugelis baltiškų vaismedžių drauge su pavadinimais yra atkeliavę iš kitų kraštų. Tik lie. obelis: la. ābele: pr. Wobalne gali būti laikomi senais veldiniais (plg. Endzelins 340, Vasmer IV 539-540, LEW 514-515). Kitų vaismedžių pavadinimai paprastai laikomi skoliniais. Iš kur ir kada jie pasiekė Lietuvą? Baltų kalbose daugelis vaismedžių pavadinimų skamba labai panašiai, taigi ir jų šaltiniai gali būti tie patys, plg. lie. vyšnià, la. vikšna ir pr. wisnaytos, lie. slyvà, pr. sliwaytos, lie. kriáušė, la. krausis, pr. crausy ir kt. Jei šie žodžiai mus pasiekė per rytų kaimynus, į lietuvių ir latvių kalbas jie pateko tiesiogiai, tačiau iš vakarų patys senieji skoliniai galėjo atkelti tik per prūsus ar kitus vakarų baltus.

Visi tyrinėtojai lie. vyšnià, la. vikšna ir pr. wisnaytos laiko slavizmais. Nuomonės skiriasi tik dėl to, kurie slavai mums šiuos žodžius paskolino. Vieni mano, kad lie. vyšnià paskolina iš rytų slavų kalbų (P. Skardžius, K. Būga ir kt.), kiti – kad drauge su pr. wisnaytos iš lenkų kalbos (R. Trautmanas, J. Endzelynas ir kt.), žr. LEW 1266 ir lit.

Tokiais pat slavizmais galima laikyti ir lie. slyvà, pr. sliwaytos. J. Endzelynas abu šiuos žodžius laiko polonizmais: „sliwaytos“ (daudzsk.) E. 619 „Pflaumen“; „pamata tam, ka ari lei. slyvos, po. sliwy“, žr. Endzelins DI 309. Tačiau E. Frenkelis mano, kad lie. slyvà galinti būti paskolina ir iš rytų, ir iš vakarų slavų kalbų: „Entlehnt aus wruss. sliva (Skardžius Lw. 200), russ. sliva oder poln. sliwa“ LEW 833.

Lie. slyvà, vyšnià, grūšià ir jų atitikmenys kitose baltų kalbose, kaip rodo šaknies vokalizmas, laikytini vėlyvais skoliniais (Būga II 574). To negalima pasakyti apie kriaušę.

kriaušė

Lietuvių kalboje kriaušės vardas įvairuoja. Be kriaušės, tarmėse dar vartojama grūšia. Abu šie žodžiai atėjo į lietuvių kalbą ne vienu laiku ir skirtingais keliais. Grūšia daugiau vartojama rytinėje bei šiaurinėje Lietuvos dalyje ir yra čia palyginti neseniai patekusi iš rytų slavų kalbų (LKŽ III 679 kaip šaltinį nurodo brus. груша). Kriaušė vartojama bendrinėje kalboje ir pietvakarinėse tarmėse. Tai gana senas skolinys¹⁰, išlaikęs šaknyje dvibalsį au. Abu šie žodžiai yra slavizmai ir atspindi šaknies pradžios priebalsio įvairavimus pačiose slavų kalbose: rytinės slavų kalbos turi g-, o k- randame tik vakarinėse ir pietinėse slavų

¹⁰ J. Endzelynas ir E. Frenkelis, regis, šio žodžio nelaiko skoliniu. Jie surašo baltiškų ir slaviškų žodžius kaip giminėms, greta nurodant iš jų padarytus vietovardžius, žr. Endzelins DI 244, LEW 296.

kalbose (plg. bulg. крyшa, lenk. dial. krusza ir kt., žr. Vasmer I 465)¹¹. Taigi pr. crausy E 160, crausios E 618, lie. kriaušė, la. krausis galėjo būti paskolinti iš pietų ar vakarų slavų. Ar galėjo šis skolinys patekti į rytų baltų kalbas tiesiogiai, be prūsų kalbos tarpininkavimo? Turbūt reikia sutikti su K. Būga, kuris lie. kriaušę laiko p r ū s i z m u (kaip ir jūšė¹², ušės, žr. Būga I 478).

Vėliau paskolintieji kitų vaismedžių pavadinimai jau galėjo ateiti į lietuvių kalbą ir tiesiogiai – ne tik iš rytų slavų kalbų, bet ir iš lenkų kalbos. Žinoma, kai kuriems jų ir prūsų kalba dar galėjo būti tarpininkė.

2.1.2. Į pietvakarines lietuvių tarmes iš prūsų ar per prūsus yra patekę kai kurie valgių pavadinimai, pvz., **skiņkis** „prastas, silpnas alus, gira“, „prasta, skysta sriuba“, užrašytas Mažosios Lietuvos raštuose ir vakarų aukštaičių tarmėse (K, Rtr, DŽ, NdŽ, Grš, Skr.), žr. LKŽ XII 900-901. Šį žodį ne kartą pavartoja ir K. Donelaitis, pvz., Skinkį jis gardžiai ar šaltą vandeni geria; O ką gers, kad skinkio jam nei viens nepasiūlo; Ir tikt su blogu skinkiu gaiviname širdis. Į paprūsės lietuvių tarmes šis žodis atkeliavo iš prūsų kalbos, plg. pr. scinkis [skinkis] E 388 „Schenkbir, alus“, o prūsai jį yra pasiskolinę iš vokiečių kalbos, žr. Endzelins DI 307.

2.1.3. Iš prūsų kalbos į lietuvių kalbą ar jos tarmes galėjo ateiti ir kai kurie daiktų pavadinimai, pvz., **plōštė** „drobulė, užtiesalas, skraistė“. Žodis žinomas iš Mažosios Lietuvos (užrašytas P. Ruigio, F. Kuršaičio žodynuose, J. Bretkūno raštuose ir kt), pvz.: Uždėjo jis ploštę (dangtį) ant savo veido BB; Žėgliaus ploštė R. Visiems gerai pažįstama ploštė iš Donelaičio „Metų“ („didelė moterų apsiaučiamą skara, skraistė“, žr. J. Kabelka KDRL 179):

*Kykas su nuometu bei ploštė moterų rėdai,
Bet vainikas su kasoms – mergų dabinėjims,
Bobos, šiukštu jums margų vainikų norėti,
O jūs, mergos, vėl, minau, n' užsigėiskite kykų.*

LKŽ X 308 plōštė pažymėta kryželiu kaip svetimas žodis ir sulyginta su ploščium, kuris yra neabejotinas slavizmas. Laikyti plōštę slavizmu yra jau gana sena tradicija. Jau R. Trautmanas (Trautmann 401) pr. ploaste drauge su lie. plošte (ir loščium) kildina iš le. płaszcz „Mantel, Deckmantel, apsiaustas“. Ir E. Frenkelis, remdamasis A. Briukneriu ir P. Skardžiumi, laiko ploštę perdirbiniu iš ploščius. Tokiu pat perdirbiniu jis laiko ir pr. ploaste, Žr. Fraenkel LEW 629. Kaip matome, visi autoriai norom nenorom greita lie. ploštės mini ir visiškai panašiai atrodantį prūsišką žodį, žinomą iš Elbingo žodynelio – ploaste E 491 „Bettuch, paklodė“. Larvių kalbininkas J. Endzelynas suabejojo, ar pr. ploaste tikrai yra skolinys iš lenk. płaszcz. Tam prieštarautų ir reikšmės skirtumai, ir forma (ne ploasce, o ploaste!). Jis linkęs laikyti šiuos žodžius giminiškais, žr. Endzellns DI 282. Šiaip ar taip, kad ir kokios kilmės būtų pr. ploaste, lie. plōštė vargu ar galėjo būti paskolinta tiesiai iš lenkų kalbos. Reikšmės ir formos panašumai su pr. ploaste, be to, ir paplitimo plotas leidžia šį žodį laikyti prūsizmu.

2.2. Dvasinė kultūra

Iš prūsų kalbos į lietuvių kalbą yra atėjusių žodžių, susijusių su dvasine kultūra. Tarp jų nemaža pačios prūsų kalbos žodžių (t. y. ne skolinių iš kurios kitos tolimesnės kalbos).

2.2.1. Prūsizmais gali būti laikomi kai kurie žodžiai, nusakantys laiką. Iš tokių žodžių labiausiai žinomas ir pirmiausia minėtinas yra savaitė.

saváitė (sanváitė)

Į bendrinę lietuvių kalbą savaitė atėjo iš pietinių ir vakarinių tarmių¹³. Visose kitose tarmėse buvo įsigalėjęs slavizmas nedėlia.

¹¹ Prie balsių g ir k įvairavimas slavų kalbose kai kuriems tyrinėtojams kelia mintį, kad tai skolinys iš dar kurios kitos kalbos, žr. Vasmer I 465–466.

¹² Vėliau K. Būga jūšės prūsizmu, regis, nebelaikė, lygindamas šį žodį su kitų indoeuropiečių kalbų atitikmenimis: lie. jūšė = lot. iūs-culum (... si. ioxa gali būti ir *jausā ir *jauskā), žr. Būga III 823. J. Endzelynas jūšę taip pat laikė veldiniu, laikydamas giminiškais žodžiais pr. iuse E 377 „iuche“ lei. jūšė..., sen.sl. ioyxa, lat. jūs, s. i. yūh, žr. Endzelins DI 230. Vis dėlto nereikėtų užmiršti, kūd jūšę (jušę) pažįsta tik Mažosios Lietuvos tarmės, žr. LKZIV 439.

¹³ Manoma, kad savaitė įsigalėti bendrinėje kalboje daugiausia įtakos turėjo Rytprūsių lietuviški raštai, ypač laikraštis „Aušra“ (Schmalstieg SOP 65).

LKŽ užrašyta įvairios struktūros pavyzdžių iš pietinės ir vakarinės Lietuvos dalies: savaitė, savaitė (Aštuntus metelius ėjau, i tėvai vieną savaitę išmirė Kal., Tu man savaitę vaikus dabojai Srd. ir kt.

sanvaitė – Aleksandro Kuršaičio Ž., Basanavičiaus raštai, Jonas Balvočius-Gerutis (dusyk per sanvaitę TS 1900; Už tai į pusantros sanvaitės gavau barti V. Kudir.);

sevaitė – Rtr, KŽ [Jauniui prieš sevaitę (arba savaitę, Laukiškis ties Labguva) pasisekė išskaityti užrašas K. Būg.].

Toks struktūros įvairavimas rodo, kad žodį greičiausiai reikėtų laikyti skoliniu¹⁴. Lietuvių kalbos duomenimis, šio žodžio kilmės taip pat negalima paaiškinti. Lie. savaitė greičiausiai yra kilusi iš pr. sawayte E 16 „Woche“ (Trautmann Apr Spr 420, LEW 767 ir lit).

Kokios kilmės pr. sawayte? Kad tai negali būti labai naujas žodis, rodo ir jo vėlesnis vedinys possi-sawaite „trečiadienis“ (vertinys pagal vok. Mittwoch, t. y. savaitės vidurys). J. Endzelynas šio žodžio kilmę laiko neaiškia – „neskaidras cilmes vārds“, žr. DI 300. Kaip nurodo E. Frenkelis (žr. LEW 767), kai kurių kalbininkų nuomone (Trautmann, Schwyzer, Milewski), pr. sawayte – tai skolinys iš lenk. sobota „šeštadienis“, tačiau pats E. Frenkelis tuo abejoja dėl reikšmės skirtumų. Kiti tyrinėtojai (Berneker, Bruckner, Skardžius ir kt.) prūsų sawayte laiko savu žodžiu, susidariusiu iš priešdėlio sa- ir veiksmažodžio waitiāt „kalbėti“. Veiksmažodis waitiāt, waitiaton III „kalbėti, es.l. waitiāmai „kalbame“ turi tą pačią šaknį kaip ir si. *vet (plg. lenk. wiec „susirinkimas“, r. совет „taryba, susirinkimas“, ответ „atsakymas“). Pr. *sa-vaitiāt galima būtų struktūriškai ir semantiškai sugretinti su r. советобаться „tartis“. Taigi sawayte aiškintina kaip „Versammlung, susirinkimas“ (plg. dar cariawoytis „Heerschau, kariuomenės apžiūra“, turintis tą pačią veiksmažodinę šaknį *vait- „kalbėti, tartis“). Reikšmių santykis „nustatytas laikas“ ir „susirinkimas“ turi analogų ne tik indoeuropiečių (armėnų atean „tinkamas laikas“, „savaitė“: „susirinkimas, taryba, teismas“), bet ir neindoeuropiečių kalbose (arabų gvum 'a „Vereinbarung, bestimmte Frist“, „terminas“, „savaitė“). Kalbėjimo ir laiko semantinį ryšį patvirtina dar ir lie. valandà : la. valuoda "kalba“.

Skolinantis iš prūsų kalbos, lietuvių tarmėse žodis buvo suvokiamas kaip priešdėlinis. Tai rodo žodžio pradžios įvairavimas (sa- / se- / san-). Žodis savaitė vis labiau įsigali bendrinėje kalboje ir tarmėse. Konkuruodama su nedėlia, savaitė kartais imama vartoti ir reiškime „sekmadienis“. Atvažiuos [...] tą savaitę, pereitinę nebuvo Strūnaitis (Švenčionių raj.); Vieną savaitę giedodavo lietuviškai, kitą lenkiškai Dgp (Latvija).

ušios

Šiandien mažai bežinomi žodžiai šešios „šešios savaitės po gimdymo“, šešiauninkė „gimdyvė“. Mažoje Lietuvoje (P. Ruigio, J. Bretkūno ir kt. raštuose) šešios dar buvo vadinamos ušiomis, o šešiauninkė – ušininke ar ušiauninke: Uszose gullu „im Kindbette liegen“ ušininke „Kindbetterin, Gebarerin“ R, Tatai turetu uszaunikes padumoti BrP. Šie žodžiai į paprūsės tarmes atėjo iš prūsų kalbos – pr. wuschts [(w)ušts]

„šeštas“ I, vschtan [(w)uštan] „šeštą“ vschtai „šeštoji“ III, plg. Būga II 316, Endzelms DI 331.

2.2.2. Kadangi Prūsija buvo baltų religinio gyvenimo centras, yra prūsizmų, susijusių su senuoju baltų tikėjimu.

vaidila, vaidilutė

Tai visiems žinomi žodžiai, reiškiantys senojo tikėjimo kunigus, žynius, dainius ir jų pagalbininkes, aukuro prižiūrėtojas. Visos trys baltų kalbos turi labai panašius žodžius: lie. vaidila, vaidilutė, la. vaidelis „žynys“ ir pr. waidelotte (mažybinė forma). Tačiau visų trijų baltišku žodžių negalima laikyti bendrakilmiais veldiniais. Tik prūsų *vaidila (ar *vaidilas) yra indigenus žodis, natūraliai atsiradęs kalboje, o jo lietuviški ir latviški atitikmenys laikyti skoliniais¹⁵. Mat paprastai daugelyje kalbų žynio, dvasininko, žiniuonio vardas padaromas iš veiksmažodžio, reiškiančio „žinoti“, pvz., lie. žynys, žiniuonis, -ė (: žinóti), la. (kurš.) zinte „žynys“ (: zinat), r. бедун „burtininkas, žiniuonis“ бедьма „žiniuonė, ragana“ (: ведать „žinoti“), знахарь „žiniuonis“ (: знать). Iš baltų kalbų vieninteliai prūsai turi greta senos indoeuropietiškos šaknies *veid-/*vid- „matyti“ jos atsišakojusį variantą *void- > balt. *vaid-, reiškiantį „žinoti“ (pr. waist „žinoti“, waidimai „žinome“: s.i. vėda, gr. Οἶδα, s.sl. беть „žinau“, go, wait ir kt.). lietuvių kalboje

¹⁴ K. Būga šį įvairavimą aiškina fonetiškai: se > sa, plg. assanis = rus. осень ir possi-sawaite E 20 „trečiadienis“ = lie. pussevaitė; III 994: „Sanvaitė“ sąvaitė ar sevaitė (Kalbos dalykai. K. Sėlis), žr. Būgai I 312.

¹⁵ ¹⁵ K. Būga, J. Endzelynas (DI 331-2), E. Frenkelis (Fraenkel LEW 1179) lietuviškus ir prūsiškus žynio vardus, regis, laikė giminaičiais, bent jau nėra jokių užuominų apie skolinimosi galimybę.

vediniai su šakniniu ai išlaiko reikšmę „matyti“ ar „rodyti“ (t. y. daryti, kad matytų), pvz., vaizdas, vaidinti, vaidentis, vaiduoklis ir pan. (tokios reikšmės pavyzdžių yra ir prūsų kalboje (waidinna „rodo“, pervaidinsnans „pavyzdžius“). Taigi vaidila „žynys“ turėjo pirmiausia atsirasti prūsų kalboje, o iš ten keliauti į kitas baltų kalbas: taip atsirado ne tik lie. vaidila, vaidilutis, -ė, bet ir la. vaidelis, plg. Karulis LEV II 467.

Pamatinis žodis prūsų *vaidila (ar *vaidilas)¹⁶ nėra išlikęs, tačiau apie jo buvimą sprendžiame iš vedinių Waidelotte ir waidleimai „žyniaujame“. Mažybinę formą Waidelotte randame minint tarp prūsų kunigų vardų: criwe, sicco, tulissones, ligaschones, Waidelotte, Wurskaite... Thes. 196. Waidelotte turi mažybinę priesagą -ut-, o ne -ot- (trumpieji balsiai i ir u prūsų kalboje, kaip ir vakarinėse lietuvių tarmėse, platėjo, ir kalbos paminkluose dažnai užrašomi e ir o). Taip manė ir K. Būga: „Mažybinę lytį vaidilutis prūsai išardavo *vaidelotes, ką vokiečiai parašydavo Waidelotte“, žr. Būga II 139. Lietuvių raštuose pasitaikančios formos vaideliotas, waidelotis, kaip ir latvių waideluotis (su priesaga *-ot?) veikiausiai bus atsiradusios, blogai perskaičius pr. waidelotte.

Vedinyš waidleimai „žyniaujame“ randamas III katekizme. Jis ten turi, krikščionio požiūriu, neigiamą prasmę: kai mes sen tennēison emnen / ni nideiwiskan gunnimai / ni wertemmai / klantemmai / bebinnimai / waidleimai / adder mēntimai bhe paikemmai „kad mes su Jo vardu bedievystę ne varome, nekeikiame, prisiekiamo, pašiepiame, žyniaujame arba meluojame bei apgauname“ (čia esamasis laikas turi tariamosios nuosakos prasmę, t. y. „nevarytume, nekeiktume...“, žr. Mažiulis PKP II 107-108). Vedinyš waidleimai negalėjo būti sudarytas tiesiai iš veiksmazodžio waist, nes po šaknies waid- yra dar priesaginis -l- (iš -il-?), leidžiantis atstatyti tarpinę grandį – vardažodį. Tuo neabejojo ir K. Būga: „Iš vaidilo prūsai turėjo pasidarę veiksmazodį waid(i)litvei „waidilauti““ Būga II 139.

Romuva

Romuva ne tik senovės prūsams, bet greičiausiai ir visiems baltams buvo tikiybinio kulto centras, kuriame gyveno krivis – vyriausiasis jų žynys. Dusburgo kronikoje rašoma: „Fuit autem in medio nationis hujus perverse, scilicet in Nadrowia, locus quidam dictus Romow, trahens nomen suum a Roma, in quo habitabat quidam, dictus Criwe, quem colebant pro papa“ (Chronica terre Prussie III c. 5).

Mikalojus von Jeroschin'as apie šią vietą rašo taip: „di stat dī hīc Romowe, und was nach Rome genannt“.

Taigi šaltiniuose randame vardo formas Romow, Romowe, o pats vardas, suvokiant vietovės svarbą, siejamas su **Roma**. Apie šį vardą yra rašyta nemažai. Paprastai jis kildinamas iš būdvardinės šaknies, plg. lie. ramus ar romus, la. rāms (plg. dar vedinius la. ramava, ramavite „nusiraminimas“): Romuvos vardą šiandien drauge su A.Mežinskiu [...] aš vedu iš žodžio romus (Daukša) = la. rams „ramus“. Prūsai tą vardą turėjo tarti *rōmavō. Vardas reiškia „ramumą, ramumo, ramybės vietą“, žr. Būga II 32, III 803, 808, 809.

Priesagos balsis o užrašymuose žymi ne o (lie. o prūsų kalboje turėtų atliepti ne o, bet ā), bet paplatėjusį u. Taigi čia reikėtų rekonstruoti ne priesagą *-āv-ē (lie. -ovė kaip, pvz., šventovė, vietovė ir pan.), bet *-uv-ē ar *-uv-ā. Romow, Romowe šaknies o galėtų būti užrašytas dėl asimiliuojančio priesaginio o (iš u) poveikio. Forma su galūnės balsiu -e ar visai be galūnės galėjo būti svetimšalio ausiai svetimprūsiško žodžio iškraipymai.

Šis vardas šiandien tariamas ir rašomas įvairiai: Ramuva, Romuva ar Romovė. Pastaroji forma laikytina tokiu pat iškraipymu kaip ir waidelotas. Tokie iškraipymai dažnokai atsiranda paraidžiui skaitant senųjų šaltinių užrašymus¹⁷. Šiandien vardas Romuva ar jo iškraipytas variantas Romovė Lietuvoje labai populiarus. Juo vadinamos įvairios draugijos, besidominčios baltų praeitimi, senuoju tikėjimu.

stabas

Prūsų kilmės greičiausiai yra ir žodis stabas. Dabartinėje lietuvių kalboje stabas gali turėti kelias reikšmes. Dabartinės lietuvių kalbos žodyne nurodomos dvi reikšmės: „statula ar koks daiktas, laikomas dievu, ir garbinamas“ (panašią reikšmę turi ir vediniai stabakmenis ar stabakūlis „aukštas pagonybės kulto akmuo“ ir (šnek.) „paralyžius, stabligė“, žr. DLKŽ 736. Tačiau šios reikšmės yra išvestinės, joms susieti trūksta konkrečiosios pirminės reikšmės. LKŽ XIII 604 nurodoma daugiau reikšmių: „atvanga, poilsis“ „kas nejudrus, nerangus, stuobrys“, o palatvės ir paprūsės tarmėse stābas gali būti vartojamas ir

¹⁶ Žodžio galūnė nėra visai aiški: „Prūsiškąjį žynio vardą aš vedu iš pamatinės lyties waidilas arba waidila: waidimai „žinome“ Būga II 139.

¹⁷ Be jau įsigalėjusio Anapilio, kuris, kaip jau yra aiškiai įrodęs B. Savukynas, visai nėra lietuviškas žodis, šiandien vis daugiau kalbama apie Jorės šventę kaip apie krikščioniškųjų Jurginių pagoniškąjį atitikmenį. Tuo tarpu Jorė galėtų būti blogai perskaityta žemaitiška Jurio ar Jūrės „Jurgio“ forma.

reikšme „stulpas“. Pirminę konkrečią reikšmę turi ir kitų baltų kalbų atitikmenys – tai la. stabs „tvoros stulpas“ ir pr. *stab's (E stabis) „akmuo“ Visus šiuos žodžius K. Būga laiko deverbatyvais: „lie. stābaras“, stābas „столб, идол, кумир“, la. stabs „столб“ (b заборе) = pr. stabis E 32 „akmuo“ (t. y. nejudantis) : stabau, stabyti „stabdyti“ žr. Būga I485.

Iš prūsų, kaip iš senovės baltų tikėjimo centro, atėjęs stabas „akmuo“ ilgainiui nutolo nuo pirminės reikšmės ir liko tik „dievo statula“. Vėliau, įsigalint krikščionybei, stabą ištiko toks pat likimas kaip ir r. балван „*dievo statula“ (skolinys iš indų-iranėnų kalbų, plg. s. i. balavān „stiprus“) ar pr. *kauk's (E cawx) „velnias“ (: lie. kaukas) – jie įgavo neigiamą ar net menkinamąją reikšmę (žr. dar 1.1).

3. Prūsizmai lietuvių kalboje – dar tyrinėtina ir gana sudėtinga tema. Šiame straipsnelyje pateikiama medžiaga ir svarstymais bandoma atkreipti dėmesį į šio klausimo svarbą ir tyrinėjimo galimybes. Šiuo požiūriu dar labai atidžiai tyrinėtinos paprūsės tarmės ir jų pagrindu parašyti raštai, ypač J. Bretkūno darbai (apie tai žr. dar Kaukienė BŽA), senieji mūsų vardai ir pavardės. Kai kurie prūsų kalbos žodžiai išliko pietinės Lietuvos (ar Gudijos) vietovardžiuose – ten, kur anksčiau gyveno jotvingiai ar kitos vakarų baltų kalbų gentys, pvz.: Sasnavà, Léipalingis, Gáiliekas, Kirsna (plg. pr. *sasn's „kiškis“, *leip „liepa“ *gail's „baltas“, *kirsn's „juodas“).

Toks tyrinėjimas ne tik leistų atversti senus baltiškiosios kultūros puslapius, bet ir padėtų spręsti kai kuriuos kalbos istorijos klausimus.

Santrumpos

balt.	– baltų	lie.	– lietuvių, lietuviškai
br.	– baltarusių, baltarusiškai	lo.	– lotynų, lotyniškai
go.	– gotų, gotiškai	pr.	– prūsų, prūsiškai
gr.	– graikų, graikiškai	r.	– rusų, rusiškai
ide.	– indoeuropiečių	(s.)sl.	– (senovės) slavų
kurš.	– kuršių, kuršiškai	s.i.	– senovės indų (sanskrito)
la.	– latvių, latviškai	vo.	– vokiečių, vokiškai
le.	– lenkų, lenkiškai		

Pastaba: vietoves žyminčios santrumpos pateikiamos kaip LKŽ.

Literatūra ir šaltiniai

Būga I, II, III	- K. Būga. Rinktiniai raštai / sudarė Z. Zinkevičius. Vilnius, 1958–1961, T. 1–3.
DLKŽ	- Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1972.
Endzelīns DI	- J. Endzelīns. Senprūšu valoda. DI IV-2. Rīga, 1982.
Fraenkel LEW	- E. Fraenkel. Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg-Göttingen, 1962, 1965. Bd 1–2.
Kabelka KDRL	- J. Kabelka. Kristijono Donelaičio raštų leksika. Vilnius, 1964.
Karulis LEV I, II	- K. Karulis. Latviešu etimologijas vārdnīca. Rīga, 1992.
Kaukienė BŽA	- A. Kaukienė J. Bretkūno žodžių aidai / Leid. Lietuvininkų kalba, ML tautosaka, etnografija. Kaunas, 1994, p. 17–20.
LKŽ III, IV, VI, X, XII	- Lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1956, 1957, 1962, 1976, 1981, T. 3, 4, 6, 10, 12.
Mažiulis PKP II	- V. Mažiulis. Prūsų kalbos paminklai. Vilnius, 1981.
Mažiulis PKEŽ I, II, III, IV	- V. Mažiulis. Prūsų kalbos etimologijos žodynas, I, II, III, IV. Vilnius,
Rėza LLD	- L. Rėza. Lietuvių liaudies dainos. Vilnius, 1958.
Rėza LLD II	- L. Rėza. Lietuvių liaudies dainos, II. Vilnius, 1964.
Sabaliauskas LKL	- A. Sabaliauskas. Lietuvių kalbos leksika. Vilnius, 1990.
Schmalstieg SOP	- W. Schmalstieg. Studies in old Prussian. The Pennsylvania State University, 1976.
Thes.	- G. H. F. Nesesselmann. Thesaurus linguae Prussicae. Berlin, 1873.
Trautmann Apr Spr	- R. Trautmann. Die altpreussischen Sprachdenkmaler. Göttingen,

- Vasmer I, II, III, IV 1910.
- М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Москва, I-IV, 1986-1987
- Zinkevičius LJŽ
- Z. Zinkevičius. Lenkų jotvingių žodynelis / Baltistica (21). Vilnius, 1985, p. 61–82, 184–194.

Summary

THE OLD PRUSSIANS AND LITHUANIANS

Audronė Kaukienė

The long-extinct Old Prussian language has left traces of itself in language as well as history. The linguistic ties between Prussian and the related Lithuanian language are especially significant.

Lithuanians and Old Prussians, and in many cases all Balts, has many words in common, a portion of them inherited from proto-Indo-European, while others are neologisms common to the Baltic languages. The first section of the article analyzes some of those commonalities, mainly in connection with the Baltic worldview. Certain aspects of the Baltic pantheon are discussed: the common Indo-European word for god Dievas; the god of thunder Perkūnas, common to all Balts, and others. The Balts worshipped heavenly bodies, and some of them comprised the celestial family: father moon, mother sun, brother Pleiades, sister star (these functions are clearly connected with gender category, which can differ in the different languages). Further, the sky and earth formed a pair. Words for naming tree and forest are discussed, and the family of trees (father oak, mother lime, apple and fir and others) is analyzed. Many of animals had mythical functions as well. The family of animals (father wolf, mother bear, sister fox, brother hare), the horse and the goat are analyzed. Further, the words for the various

members of the family are compared in the Baltic languages, emphasizing the role of woman-mother (*moteris-motina*) in Baltic society.

The second section of article discusses certain Old Prussian words loaned by the Lithuanian language, arriving either directly from or via the Old Prussian language. These loan-words can be associated with both spiritual and material culture. The Prussian language usually acts as mediator for words connected with material culture (certain names of fruit trees, foods and objects); however, words connected with spiritual culture can derive directly from the Prussian language itself. Certain words describing time (*savaitė* 'week', *ušios* 'six weeks after birth') analyzed in the article are considered to be among these types of loan words from Old Prussian. The Old Prussians, being of a high material and spiritual culture, represented as it were the religious center of all Balts. Therefore it is plausible that many Prussian words connected with certain abstract matters or with the old Baltic religion (*vaidila* 'priest', *vaidilutė* 'priestess', *Romuva* 'religious center of the Balts' *stabas*, 'idol, graven image') could have entered the other Baltic languages.

Gauta

Spausdinti rekomendavo dr. J. Laučiūtė